

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглянуто та проаналізовано теоретичні підходи до вивчення проблеми формування особистісної ідентичності дитини дошкільного віку, визначено сутність поняття “ідентичність” та “ідентифікація”, фактори впливу на процес становлення особистісної ідентичності та з’ясовано основні структурні елементи феномену.

Ключові слова: ідентифікація, ідентичність, особистісна ідентичність, теоретичні підходи, дитина дошкільного віку.

Внаслідок сучасних перетворень у соціально-економічній сфері держави та кардинальних змін в освітніх пріоритетах посилюється увага до особистості як активного суб’єкта життєдіяльності, зростають вимоги до її внутрішнього потенціалу, до розгортання процесів її самовизначення та самореалізації. Тож зрушення, які відбуваються сьогодні, безпосередньо впливають на формування ціннісної свідомості особистості.

Сучасна педагогічна система спрямована на таку модель вихованості людини, яка б давала змогу оптимально вирішувати складні питання власної життєтворчості, успішно досягати індивідуальних та суспільних цілей, сприяла б особистісному зростанню та впливала на становлення особистісної ідентичності.

У сучасній нормативно-правовій базі (Базовий компонент дошкільної освіти, Закони України “Про освіту, “Про дошкільну освіту”) наголошено на тому, що пріоритетом у вихованні дитини старшого дошкільного віку є її особистісне становлення і розвиток, оскільки сформованість самосвідомості, адекватної ідентифікації себе з власним “Я”, вміння співвідносити свої бажання, можливості та прагнення до здійснення мети діяльності, вміння орієнтуватись у світі людських взаємин характеризує дошкільну зрілість дитини та є своєрідним видом входження дитини в людський соціум [1, с. 84]. Дошкільний вік є сенситивним періодом зародження ідентичності. Саме особистісна ідентичність відіграє провідну роль у процесі соціалізації дитини.

У зв'язку з цим нами вбачається, що дослідження вікових особливостей процесу ідентифікації – становлення особистісної ідентичності старших дошкільників – є значущою та актуальною проблемою, вирішення якої дасть змогу визначити провідні виховні механізми, що впливають на цей процес.

Тож метою статті є визначити теоретичні засади проблеми формування особистісної ідентичності дитини дошкільного віку.

Поняття “ідентичність” інтерферентне поняттю “ідентифікація”, яке свого часу використав З. Фрейд для пояснення процесів, за допомогою яких маленька дитина привласнює взірці поведінки, формує “Над-Я”, приймає жіночу або чоловічу роль. Ідентифікація є одним із важливих складників ідентичності, тобто стану й структури ідентифікації, яка зорганізовує її формування.

Термінів “ідентифікація” та “ідентичність” ще донедавна дослідники широко не вживали. Причому в літературних джерелах ці поняття розглядають або як синонімічні, або як такі, що позначають різні феномени.

Поняття та структуру ідентичності як особистісного утворення розглядали зарубіжні та вітчизняні вчені Е. Еріксон, Дж. Марсія, Дж. Мід, І. Гоффман, Д. Тернер, Х. Теджфел, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, А. Н. Леонтьєв, Л. І. Божович, І. С. Кон та інші.

Ідентичність з позиції її соціального прояву вивчали Ю. Хабермас, Р. Дженкінс, Ж. Дешамп, Т. Девос, М. Яромовиц, У. Дойс, Д. Дельвінь, В. С. Агеєв, Г. М. Андреева, Е. П. Белінська, В. А. Ядов та інші.

Послідовники когнітивно орієнтованої психології розглядали ідентичність винятково як когнітивну систему, що виконує роль регуляції поведінки (Х. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуел та інші).

Проблема ідентичності як співвідношення самоусвідомлення та самоставлення вивчалася С. Р. Пантелеєвим, Л. І. Божовичем, С. Л. Рубінштейном, І. В. Дубровіним та іншими.

Сучасні вчені досліджували ідентичність, зокрема особистісну ідентичність дитини, з різних аспектів. Наприклад, концептуально-філософський аналіз означеного феномену здійснювали С. Ф. Арутюнян, Н. В. Антонова, О. В. Попова, Т. В. Потапчук та інші; роль ідентифікації як соціального

процесу у вихованні та розвитку особистості вивчали Є. П. Белінська, І. Д. Бех, Н. Л. Іванова, Е. В. Сайко та інші; особистісну ідентичність підліткового віку досліджували О. В. Беляєва, І. Н. Грінфельд, І. В. Кулікова, Д. І. Фельдштейн та інші; гендерний аспект формування особистісної ідентичності розглядали Л. О. Булатова, Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи, О. Д. Рейпольська та інші.

Традиційно появу термінів “ідентичність” та “ідентифікація” пов’язують з іменем Е. Еріксона, який визначив ідентичність як внутрішню безперервність та тотожність особистості. Ідентичність розглядалася ним як структура, що складається з певних елементів та переживається суб’єктивно як відчуття тотожності та безперервності власної особистості при сприйнятті інших людей, які визнають цю тотожність та безперервність. На його думку, ідентичність супроводжується відчуттям цілеспрямованості та осмисленості особистого життя та впевненістю у схваленні оточуючих. Розвиток ідентичності вчений вбачав у взаємозв’язку біологічних, соціальних та еґо-процесів [5, с. 112].

Проте у своїх працях дослідник не вдавався до емпіричних досліджень, обмежуючись теоретичним аналізом проблеми ідентичності. Тому його послідовники-практики (А. Ватерман та Дж. Марсія) характеризують наведені ним визначення метафоричними. Саме тому стало актуальним дати їй більш операційне визначення. Влучним, на наш погляд, є визначення, запропоноване Дж. Марсія, який визначив особистісну ідентичність як внутрішню динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії, що складається протягом життя. Вчений висунув припущення, що така гіпотетична структура феноменологічна через спостережувані “патерни рішення проблем”. Вирішення кожної, навіть незначної, життєвої проблеми робить значний внесок у становлення ідентичності.

Дж. Марсія підкреслює, що розвиток ідентичності може містити й інші аспекти, але його класична модель основана саме на аспекті вирішення проблем [8].

Натомість А. Ваттерман більш зосереджений на цінніснo-вольовому аспекті розвитку ідентичності. На його думку, вона містить чотири елементи – цілі, цінності та переконання, які є основними для визначення життєвого вектору, смислу. Кожний елемент ідентичності належить до певної сфери

людського життя: 1) вибір професії, професійного шляху; 2) прийняття та переоцінка релігійних та моральних переконань; 3) сформованість політичних поглядів; 4) прийняття соціальних ролей, у т. ч. статевих (шлюб та батьківство) [7, с. 31].

Вивчаючи ідентичність, Дж. Мід надавав їй соціальної обумовленості, вважаючи, що ідентичність є результатом соціального досвіду взаємодії з іншими людьми: вона формується лише при залученості індивіда в соціальну групу та спілкування [9, с. 29].

Засновники теорії соціальної ідентичності Х. Теджфел та Дж. Тернер зорієтували феномен ідентичності на соціальному оточенні та на унікальності проявів людського. На їхню думку, ідентичність виражена когнітивною системою, яка охоплює особистісну (самовизначення, інтелектуальні та моральні риси) та соціальну (належність до різних соціальних категорій) ідентичність [10, с. 93].

На противагу такій теорії, Г. Брейкуелл у своїх працях наголошує на наявності органічного взаємозв'язку між особистісною та соціальною ідентичністю. На її думку, це не аспекти, а стадії розвитку ідентичності. Дослідниця стверджує, що особистісна ідентичність є вторинною стосовно соціальної. Взаємодіючи із соціальним оточенням, людина активно засвоює поняття, досвід, за допомогою яких і пізнає себе. Засвоєні категорії соціальної ідентичності та соціальні ролі забезпечують формування структури особистісної ідентичності [6, с. 60].

Дослідження сучасних вітчизняних педагогів (І. Д. Бех, Є. П. Белінська та інші) та психологів (І. В. Іванова, М. М. Кончаловська та інші) вказують на вікові закономірності процесу становлення особистісної ідентичності.

Наприклад, І. Д. Бех наголошує на тому, що процес ідентифікації починається від народження, і поступово зі спонтанного перетворюється на більш-менш усвідомлений. Це соціальний феномен, що постійно існує в житті людини як процес. Він стало утверджує, розширює, поглиблює і забезпечує визначення нею себе для себе та для інших.

Первинною в онтогенезі індивіда є статеві ідентифікації (від 1,5 до 3-х років). У цей період дитина вчиться правильно зараховувати себе й інших до тієї чи іншої статі. І. Д. Бех вважає, що статеві ідентифікації є важливою умовою формування особистісної ідентифікації індивіда, яка розпочинається в умовах

сім'ї, коли дитина орієнтується на гендерні дисплеї батьків та найближчих родичів. Однак із віком об'єктом емоційної прихильності, і як наслідок ідентифікації, стають однолітки, певні групи людей, зазвичай із найближчого оточення. Втім, І. Д. Бех упевнений, що механізм ідентифікації на ранніх періодах розвитку дитини за змістом близький до механізму наслідування. Крім того, ідентифікація має на увазі також сильний емоційний зв'язок з людиною, чю роль дитина приймає, ставлячи себе на її місце, тобто ідентифікуючи. Проте, на думку вченого, про можливість реальної самоідентифікації правомірно вести мову, лише починаючи з підліткового віку. Хоча дослідник стверджує, що її підґрунтя виникає дещо раніше, вже у трирічному віці, з появою дитячої самостійності [2, с. 20–21].

На тому, що дошкільний вік має неабияке значення для розвитку особистісної ідентичності, наголошує і сучасна дослідниця М. М. Кончаловська, вивчаючи особливості становлення особистісної ідентичності дітей на межі зміни соціальної ситуації розвитку дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Вчена дослідила, що процес становлення особистісної ідентичності має свої вікові закономірності, що знаходять своє вираження у збільшенні кількості суб'єктивних, особистісних якостей та рівні усвідомленості. З віком особистісна ідентичність дітей стає більш диференційованою, тобто відображає різноманітні якості особистості та її соціальні позиції.

Суттєвими факторами, що впливають на розвиток особистісної ідентичності дитини, є рівень її мислення та особливості процесу соціалізації; при цьому вплив мислення збільшується з віком, у той час як роль характеру соціалізації достатньо постійна протягом всього дошкільного дитинства. Вчена підмітила, що діти, у яких відмічався високий рівень соціалізації, володіють більш диференційованою ідентичністю. Крім цього, визначено, що в дошкільному віці на процес становлення ідентифікації значний вплив має оцінка дорослих. Проте існує стійкий взаємозв'язок між адекватністю самооцінки та рівнем диференційованості уявлень дитини про себе. Ці критерії не менше впливають на процес становлення особистісної ідентичності дошкільників.

Отже, вченій вдалося дослідити не лише зміст особистісної ідентичності дітей та вивчити динаміку розвитку цього процесу, але й проаналізувати вплив різноманітних чинників

на становлення особистісної ідентичності у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку [4, с. 18].

Розвиток особистісної ідентичності дітей досліджувала й І. В. Іванова, яка вивчала вплив позитивних та негативних соціальних переживань на цілісність і структурованість особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Її дослідження присвячені вивченню динаміки особистісної ідентичності та впливу переживань на її розвиток у дітей при переході від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку.

Досліджуючи категорії самоідентифікації дошкільників, вчена відмітила, що більшість дітей ідентифікують себе зі своєю статтю та людським родом загалом. Об'єктивні характеристики (визначені соціальним статусом та групою) діти називають скоріше, ніж суб'єктивні – оцінка себе, особистісні якості, інтереси, бажання тощо. З віком та зі зміною соціальної ситуації у молодшому шкільному віці динаміка розвитку структурних компонентів ідентичності дітей змінюється під впливом переживань, викликаних зміною ставленням до себе та середовища.

На думку І. В. Іванової, позитивні соціальні переживання, пов'язані з успішною соціалізацією дітей в цей період, структурують ідентичність та є одним з основних механізмів її становлення. Крім того, вчена стверджує, що з віком особистісна ідентичність дітей стає більш визначеною, диференційованою і починає вибудовуватися в певну структуру. Важливим моментом є той факт, що у дітей, які мають найбільш диференційоване і відносно усвідомлене уявлення про себе, суб'єктивні, оцінні та особисті категорії поєднуються з об'єктивними, що дає можливість співвіднести себе з узагальненими об'єктами ідентифікації, заданими іншими, та виявити свої індивідуальні відмінності [3, с. 15].

Дослідження вченої підтверджують, що у дітей спостерігається дві тенденції у розвитку особистісної ідентичності: 1) розвиток диференційованості та усвідомленості, пов'язаної передусім із розвитком інтелекту; 2) розвиток цілісності, заснованої здебільшого на сприйнятті себе та несуперечливості уявлень про себе. Щодо переживань, вони сприяють процесу становлення змісту особистісної ідентичності. Під цим впливом її структура стає реалістичною та відповідає тим формам, які задаються соціальним оточенням [3].

Результати досліджень особливостей становлення особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку та факторів впливу на цей процес можна зобразити схематично (схема 1):

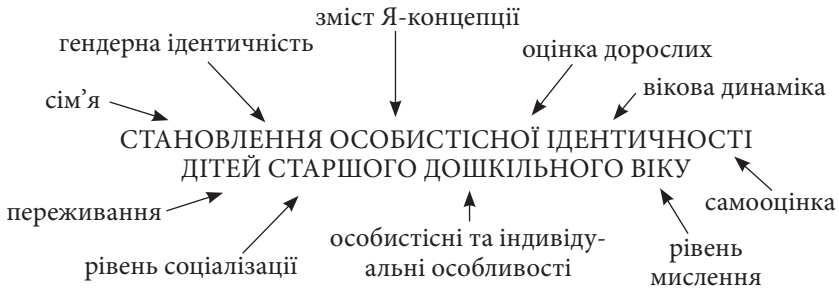

Схема 1. Фактори впливу на процес становлення особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку

Отже, оглядове вивчення та узагальнення зарубіжних і вітчизняних джерел дає змогу розглядати ідентичність як особистісне утворення, що є компонентом структури самосвідомості та виражається в переживаннях людини. Основні структурні компоненти, види, функції, прояви та аспекти цього феномену нам вдалося зобразити схематично (схема 2).

Схема 2. Основні структурні елементи поняття ідентичності

Проблема ідентичності вивчалася багатьма вченими та продовжує бути предметом вивчення і нині. Неоднозначність

у підходах до розгляду цього феномену пояснюється не тільки методологічною позицією авторів, а й розбіжностями розуміння цього поняття. Це підтверджено різноманітністю теорій і підходів, характерних для його тлумачення, що зумовлено складною інтегративною природою ідентичності.

На основі аналізу особливостей теоретичної інтерпретації сутності ідентичності можна зробити висновки: у межах наведених підходів склалися різні традиції вивчення цього феномену. Проте розглянуті теоретичні концепції не суперечать, а взаємодоповнюють одна одну, підкреслюючи складність та багатство змісту ідентичності.

Цей феномен відіграє визначальну роль у формуванні та розвитку особистості, є своєрідним критерієм рівня її соціалізації та починає формуватися вже на початку життєвого шляху дитини. Незважаючи на це, особливості процесу переходу від спонтанної до більш-менш усвідомленої ідентифікації дитини дошкільного віку в психолого-педагогічній літературі майже не висвітлені. Тому вивчення становлення особистісної ідентичності у дітей дошкільного віку та можливості виховного впливу на цей процес і становитиме основу наших подальших досліджень.

Література

1. Базовий компонент дошкільної освіти / науковий керівник: А. М. Богущ, дійсний член НАПН України, проф., д-р пед. наук. ; авт. кол-в: Богущ А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. – К. : Видавництво, 2012. – 26 с.
2. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні особистості // Рідна школа. – 2013, – № 4–5. – С. 20–25.
3. Иванова И. В. Влияние переживаний на развитие личностной идентичности у детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / Психологический институт РАО. – Москва, 2001. – 20 с.
4. Кончаловская М. М. Особенности становления личностной идентичности в дошкольном и младшем школьном возрасте : автореф. дис. на соис. науч. степени канд. психол. наук : спец.19.00.01 “Общая психология, история психологии” / М. М. Кончаловская. – М. : МГУ. – 2006. – 21 с.

5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М. : Прогресс, 1996. – 334 с.
6. Breakwell G. M. Integrating paradigms, methodical implications // Breakwell G.M., Catner D.V. (eds). Empirical approaches to social representation. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 180-201.
7. Identity in adolescence: Processes and contents / Waterman A.S. (ed.) San Francisco-L.: Jossey-Bass, 1985.
8. Marcia, J. Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), Handbook of adolescent psychology. New York: Wiley., 1980. 10-134 p.
9. Mead G.H. Mind, self and Society. Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1946.
10. Tajfel H., Turner J.C. An integrative theory of intergroup conflict. In: W.G.Austin, S.Wotchel (eds.) The social psychology of intergroup relations. Montrey, Calif., 1979.

М. А. Коток

Теоретические основы проблемы формирования личностной идентичности ребенка дошкольного возраста

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9 ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье рассмотрены и проанализированы теоретические подходы к изучению проблемы формирования личностной идентичности ребенка дошкольного возраста, определена сущность понятия “идентичность” и “идентификация”, факторы влияния на процесс становления личностной идентичности и выяснены основные структурные элементы феномена.

Ключевые слова: идентификация, идентичность, личностная идентичность, теоретические подходы, ребенок дошкольного возраста.

М. О. Kotok

Theoretical Foundations of Preschoolers' Personal Identity Formation Issues

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine)

The article describes and analyzes the theoretical approaches to studying the problem of formation of personal identity of the child of preschool age. There are different traditions of considering this issue that are mutually

supportive within the abovementioned approaches, which underlines the complexity and richness of identity content.

Review study and generalization of foreign and Ukrainian scientific sources have enabled the author to define identity as a personal formation that is a component of consciousness' structure and is manifested in human emotions.

The essences of the concepts "identity" and "identification", factors of influence on the formation of personal identity process are outlined; and the principal structural elements of the phenomenon, its types and functions are revealed.

Keywords: identification, identity, personal identity, theoretical approaches, child of preschool age.

References

1. Bogush, A. M., Belenka G. V., Boginich O. L. [ta in.], A. M. Bogush (Eds.). (2012) *Bazovyi komponent doshkilnoi osvity* [The Basic Component of Preschool Education]. Kyiv.
2. Bech, I. D. (2013). Identifikatsiya u vykhovannia osobystosti. *Ridna shkola*, 4-5, 20-25.
3. Ivanova, I. V. (2012). *Vliianie perezhivaniia na razvitiie lichnostnoi identichnosti u detei starshego doshkolnogo i mladshogo shkolnogo vozrasta* [The impact of emotions on the development of personal identity in children of senior preschool and younger school age]. (Dissertation Abstract). Moscow.
4. Konchalovskaya, M. M. (2006). *Ossobennosti stanovleniia lichnostnoi identichnosti v doshkolnom i mladshem shkolnom vozraste* [Features of formation of personal identity in the preschool and early school years]. (Disertation Abstract). Moscow: MGU.
5. Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: Youth and Crisis]. Moscow: Progress.
6. Breakwell, G. M. (1993) Integrating paradigms, methodical implications [Empirical approaches to social representation]. Oxford: Clarendon Press.
7. Marcia, J. (1980). Identity in adolescence. [Handbook of adolescent psychology]. New York: Wiley.
8. Mead, G.H. (1946). *Mind, self and Society*. Chicago: The Univ. of Chicago Press.
9. Tajfel, H. & Turner, J.C. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. [The social psychology of intergroup relations. Montrey]. Calif.
10. Waterman, A.S. (Ed.). (1985). *Identity in adolescence* [Processes and contents] San Francisco-L.: Jossey-Bass